

AHMET PAŞA DİVANİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Dr. Harun Tolasa

Devrinin şöhretli ve seçkin bir şairi oluşunda kendisinden bahsederken bütün kaynakların çoğunlukla fikir birliğine vardıkları Fatih'in öğretmen ve sohbet arkadaşlarından Veliyüddin-oğlu Bursalı şair Ahmed Paşa'nın, sağlığında II. Bayezid'in emriyle(1) düzenlemiş olduğu Divan'ı, Prof. Dr. A.N. Tarlan tarafından on beş nüshası karşılaştırılarak üç sene önce yayınlanmıştı(2). Bu neşre dayanmak üzere hemen o tarihlerde başlayan ve şair'in hayal dünyasını tesbit amacını taşıyan Din ve Tasavvuf, Cemiyet, İnsan, Tabiat ve Eşya gibi dört kategoriye ayırarak yapmış olduğumuz araştırma, şu ana çizgileri ortaya koymuştur. Hemen söyleyelim ki bunlar ilk bakışta Ahmed Paşa'nın gerek kendisinden önce, gerek devrinde ve gerekse kendisinden sonraki şairlerin eserlerinden ortaya konulan ve ortak olduğu söylenen özelliklerle bir benzerlik, hatta aynılık gösterebilir. Bunları biz, bir dereceye kadar Divan Şiiri'nin muhteva ve şekil özellikleri itibarıyla tabii karşılarken diğer taraftan bu ortak özelliklerin tesbit edilmesinin, altı asırlık bir edebiyatın isim yapmış üç-beş şâirinın eserine, hem de enine boyuna olmayan bir bakışla olduğunu da hatırlatmak isteriz. Ayrıca, her ne kadar Ahmet Paşa Divanı için söylemiş olduğumuz şeyler, bu Divan üzerinde yapılan çok teferruatlı bir araştırmaya dayanıyorsa da yazımızın konusu ve kaplıyacağı yer, burada bu teferruatı ortaya koymaya imkân bırakmamakta ve neticede söylenen şeylerin genel nitelikte oluşunu zorunlu kılarak adı geçen "benzerlik ve aynılık"ı artırmaktadır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, asırlarca aynı dünya görüşüne sahip olan, aynı hukuki, sosyal, iktisadi, siyasi ve idari çerçeveler içinde yaşayan, estetiği ve tekniği aynı bir toplumun şiiri üzerinde durmak ve hiç olmazsa asırdan asıra az veya çok değişen, gelişen durumunu, bu değişme veya gelişmenin hangi yönlerde olduğunu tesbit etmek çok zordur. Keçiboynuzu misali elde edilecek netice, harcanılan gayrete nisbetle binde birdir. Ama her ne olursa olsun böyle bir çalışmayı yapmadan "şu şöyledir, bundan başka bir şey değildir.." demek ne dereceye kadar, değil bilimselliğe, insafa sığar.

Aslında burada beyan edeceğim hususlara Ahmet Paşa'nın şiirinin özellikleri de denemez. Özellik bir mukayese neticesidir. Böylece Ahmet Paşa'nın şair

(1) Bkz. Ahmet Paşa Divanı, s. 6 (71. beyit)

(2) Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Ahmet Paşa Divanı, İst. 1966. Milli Eğitim Basımevi

olarak diğerlerine karşı göstermiş olduğu farklılıklarının, yani özelliğinin yapı-
lacak olan bir karşılaştırmayla ortaya çıkacağı bilinen bir gerçek olur. Bu ise,
Prof. Dr. A.N.Tarlan tarafından ileri sürüldüğü vechile (1) şekil ve muhtevayı en
küçük noktasına varıncaya kadar tesbit etmek üzere münhasıran şairin eserine
yönelmiş dikkatli, sabırlı, yorucu ve objektif nitelikte araştırmaların ortaya
çıkmasına bağlıdır. Bu gün için bu nitelikde diyebileceğimiz yayınlanmış olarak
sadece Prof. Dr. A.N. Tarlan'ın eseriyle (2), yayınlanmamış olan bazı doktora
ve talebe tezleri (3) vardır ki muhteva itibariyle olmasa bile sayıca yetersizdir.

Biz bu çalışma ve araştırmaların artmasını ve gelişmesini bir taraftan ümitle
bekleyedururken şairimizi bilinen taraflarıyla(4) şöyle bir gözden geçirecek olursak;
doğum tarihi, çocukluğu, ailesi, tahsil ve terbiyesi, ilmiye mesleğinde ilerleyişi,
Fatih'in teveccühünü kazanıp vezaret mertebesine yükselmesi, onun öğretmeni
ve sohbet arkadaşı oluşu, temayül ve alışkanlıkları, kısacası hayatı ve kişiliğine
dair, ne hakkında bilgi veren kaynaklarda ve ne de eserinde açık, geniş, kesin ve
tutarlı bir bilgiye sahip olduğumuzu görürüz. Böylece diğer divan şairlerinin
hemen hepsinde olduğu gibi onun edebi yönü üzerinde yapılan araştırmalarda
hayat seyri ve psikolojisinden edinilecek ipuçları kapısı kapanmış olur. Bununla
birlikte onu yine umumi mahiyette olmak üzere bazı noktaları ile tesbit etme-
miz mümkündür :

Ahmet Paşa'nın şiire az-çok ilgi duyan bir babası vardır. Eğitim ve öğre-
timini ne zamandan itibaren, nerede, kimlerden ve ne dereceye kadar yaptığı bi-
linemiyorsa da kısa sürelerde müderrislik, kadılık, kazaskerlik yapması ve sonra
padişah II.Mehmet'in dikkatini çekerek yakınları arasına girmesi, onun öğret-
meni ve sohbet arkadaşı olması, nihayet vezirliğe yükselmesi düşünülecek olursa
bunun geniş ve derin olduğu, kuvvetli bir ilmi-dini bilgiye sahip bulunduğu
açıkça ortaya çıkar. Varlıklı ve devrine göre entellektüel bir ailenin oğludur.
Babası o devrin en yüksek dereceli memurlarındandır. Bütün bu imkânların
yanısıra zekilik, hazırcevaplık, nükteci ve latifecilik gibi şahsi meziyetlere de
sahip olduğu bir çoklarınınca belirtilmektedir. Şiire ne zaman başladığı mechuldür.
Bununla birlikte ondan bir sonuç alabilecek duruma geldiği veya dikkati çeke-
cek, göze çaracak bir hal aldığı tarihler olarak 1540 ve sonrasını verebiliriz. Di-
vanında Hic. 841(1437/38) tarihli bir tarih manzumesinin dışında onun 1450 ön-

(1) Bkz. Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Necati Beg Divanı, İst., 1963, önsöz; Aynı yazarın "Ede-
biyat tarihine Dair" isimli makalesi, TDED C. XIII.

(2) Prof. Dr. A. Nihat Tarlan, Seyhi Divanını Tetkik, 2. Bsm., İst 1964.

(3) Dr. Mehmet Çavuşoğlu, Necati Beg Divanının Tahlili ve Sistematiik İndeksi, İ.Ü. Ed. Fak.
Doktora tezi (basılmamış) 1966; Dr. Harun Tolasa, Ahmet Paşa Divanının Tahlili ve
Sistematiik İndeksi, Atatürk Üniversitesi Ed. Fak. Doktora Tezi 1969; Talebe Tez-
leri için bkz. TDED C. X-XI; ayrıca Türkoloji Dergisi C. I.

(4) Ahmet Paşa'nın biyografisi üzerine gerekli bilgi için bkz. F. Köprülü, İ.A. Ahmet Paşa
maddesi, C. I; M.K. Ozergin, Ahmet Paşa'nın Tarih Manzumeleri. TDED C. X; E.J.W.
Gibb, The History of Ottoman Poetry, Volume II, London, 1902; Prof. Dr. A. N. Tar-
lan, Ahmet Paşa Divanı, s. VII-XII.

cesinde yazıldığını gösteren her hangi bir şiiri yoktur. Üstelik bu manzumenin tarih değeri üstünde anlaşmazlık da vardır(1). Kasideleri Fatih ile başlar. Ondan önceki devre ait hiç bir kimse için ne kasidesi ve ne de her hangi bir şiiri (tarih, mersiye) vardır. Şu muhakkak ki Ahmet Paşa'nın bir şair, bir değer olarak ortaya çıkışı Fatih'in ikinci kere tahta oturuşu (1441) ileldir. Yani o, kıymetli, sayılan ve sevilen bir şair olarak tarihi ve edebi kaynaklarda bu tarihten sonraki hayatıyla kendisini gösterir. İkbali körelse de ölümüne (1497) kadar devrine hakim, büyük ve üstad bir şair olarak şöretini ve tesirini devam ettirir.

Fatih ile arasının hangi sebebden bozulduğu, saraydan hangi tarihte uzaklaştırıldığı kati olarak bilinmeyen, evlenip evlenmediği ihtilafli olan ve hatta erkeklikten mahrum olduğuna dair söylentiler bulunan, fakat arkasından hiç bir evlat bırakmadığı kesinleşen (2) şairimiz, tokgözlü, vakur ve magrur bir kimse-dir. Padişah, şehzade ve devrin büyük maneviyat adamlarından başka kimseye, gözden düştüğü devrelerde bile kaside yazmaması, herhangi bir ricada bulunmaması onun bu karakterini açıkça gösterir. İsteddiği şeyi, daima padişahından istemiş, başkalarına tenezzül etmemiştir. Fatih de bu eski dostuna ve değer verdiği şairine, saraya yaklaştırmayıp eski teveccühünü göstermemekle birlikte sonuna kadar lutfunu da eksik etmemiştir. Bu lutuflar II. Bayezid ile daha da artarak devam eder. Her ne kadar saraydan ve İstanbul'dan uzaklaştırıldığı devreden önceki durumuna bir daha yükselemese de ölünceye kadar refahı ve şöreti devam eder. Zamanında bir çok şairi padişaha tanıtmış ve vasıta olarak İhsana ulaştırmıştır. O devirlerde şairlik iddiasında olup padişahın dikkatini çekerek saraya yaklaşmak isteyenler ona nazireler yazarak bu kabiliyet ve değerlerini isbat etmeye çalışırlar. Ahmet Paşa'nın II. Bayezid'le başlayan Bursa sancak beyliği devresinde kurmuş olduğu şiir sohbetleri de meşhurdur (3). Zamanın ikinci-üçüncü derecede şairleri onun bu meclislerine devam etmekte ve imparatorluğun çeşitli çevrelerinde ortaya çıkan şairler ve yazdıkları şiirler, çeşitli yollarla bu meclislere ulaşmakta, takdir veya tenkide uğramaktadır. II. Bayezid bile Nevai'nin bazı şiirlerinin tanziri konusunda ilk olarak onu düşünür ve onu seçer. Divan'ının tedvinini isteyen bizzat bu padişaktır. Şunu, bir kanaat olarak, söyleyebiliriz ki onun sosyal mevkii, sarayla her ne olursa olsun devam eden yakın ilgisi, yaşadığı yüksek tabaka hayatı, daima şairlik konusundaki şöretini ve itibarını takviye edici bir rol oynamıştır. Meselâ asrın son çeyreğinde daha üstadane olmak üzere Necati'nin sesi duyulmaya başlamakla ve beğenilip kabul edilmekle birlikte şöret ve itibarda, şiir çevrelerine hakimiyet ve tesirde Ahmet Paşa'nın sahip olduğu dereceye ulaşamamıştır. Şairimiz, bu itibarla divan şairleri arasında şanslı ve mutlu diyebileceğimiz sayısı az guruba dahil olur. Bu yüzden onun felekten, talihten, çağından şikayette, sızlanmakta geleneğin dışına taşan bir fazlalık, bir ısrar görülmemektedir.

(1) Bk. M.K. Özergin, a.c., s. 173.

(2) F. Köprülü, adı geçen madde.

(3) F. Köprülü, adı geçen madde; ayrıca bkz. Dr. Halük İpekten, Türk Edebiyatında Edebi Muhitler (XV.-XVI. asır). Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1969 s. 226-228

Eserine gelince: Tezkireci Sehi tarafından onun bir Yusuf ü Züleyha mesnevisi olduğu söyleniyorsa da bugün elimizde olan eseri sadece Divan'ıdır. Bu divanı kaplayan şiirlerin nazım şekli, vezni, beyitleri, dili ve uslubu bakımından görünümünü bir gözden geçirecek olursak: Ahmet Paşa'nın Divan'ında tek tek olmak üzere kullanmış olduğu kelimelerin sayısı beş bin yüz elli sekizdir. Bu miktarın içindeki türkçe kelimelerin sayısı dokuz yüz seksen dört olup onun da beş yüz yetmiş dokuz kadarı fiildir. Bu miktar ve nitelikte bir sözlük hazinesine sahip olan divanda on dört tanesi beş-onbeş beyit arasında kalmak üzere kırk kaside, üç yüz elli bir gazel, iki terci-i bend, bir terki-i bend, bir murabba, en fazla beş beyitlik olmak üzere kırk sekiz kıta, kırk yedi müfred, arapça, farsça, türkçe bazan karışık, çoğunlukla ayrı yazılmış yirmi yedi müstakil tarih manzumesi vardır. Bunlara mesnevi tarzında yazılmış toplamı yüz elli dört beyiti geçmeyen üç şiiri (bunlardan yüz yirmi beyitlik olanı "dibace"dir) ve ayrı bir kısım teşkil etmek üzere muhtelif şekillerde dokuz adet arapça, yirmi sekiz adet de farsça; kaside ve gazel kısımlarının başında yine arapça olmak üzere ikişer beyitlik iki şiiri de ilave edersek Ahmed Paşa Divan'ını dolduran şiirlerin sayı ve şekil itibarıyla dökümünü yapmış oluruz. Divanda mevcut türkçe beyitlerin sayısı dört bin iki yüz on iki, arapça kısımdakilerin otuz dokuz, farsça kısımdakilerin ise yüz otuz dokuz tanedir. Türkçe kaside, gazel ve müfredler arasında bazan iki üç beyitlik müstakil şiirler halinde, bazan da beyitler arasında on altı arapça, bir de rumca beyit mevcuttur. Arapça, farsça ve rumca olanlar hariç bütün bu şiirlerde kullanılan vezinler ve kullanılış nisbetleri aşağıdaki gibidir :

Fâilâtün Fâilâtün Fâilâtün Fâilün	: yüz altmış üç şiirde
Feilâtün Feilâtün Feilâtün Feilün	: yetmiş bir şiirde
Mefûlü Fâilâtü Mefâilü Fâilün	: altmış dokuz şiirde
Mefâilün Mefâilün Feûlün	: otuz altı şiirde
Mefâilün Feilâtün Mefâilün Feilün	: otuz üç şiirde
Mefûlü Mefâilü Mefâilü Feûlün	: otuz üç şiirde
Mefâilün Mefâilün Mefâilün Mefâilün	: yirmi dokuz şiirde
Feilâtün Mefâilün Feilün	: yirmi bir şiirde
Mefûlü Mefâilün Feûlün	: dokuz şiirde
Müstefilün Müstefilün Müstefilün Müstefilün	: sekiz şiirde
Fâilâtün Fâilâtün Fâilün	: Sekiz şiirde
Müfteilün Mefâilün Müfteilün Mefâilün	: dört şiirde
Müfteilün Müfteilün Fâilün	: dört şiirde
Feûlün Feûlün Feûlün Feûl	: üç şiirde
Müstefilün Feûlün Müstefilün Feûlün	: iki şiirde
Feilâtün Feilâtün Feilün	: iki şiirde
Mefûlü Mefâilün Mefûlü Mefâilün	: bir şiirde

Divanın asıl hacimli kısmını kaside ve bilhassa gazellerin meydana getirdiği yukardaki sayılardan açıkca anlaşılmalıdır. Bu iki ana tür arasında her ne kadar

şimdiye dek "bilhassa kasideleri"(1) güzeldir şeklindeki hükümler yürütülmüşse de edebî bir ayırım yapabilmek zordur ve başlıbaşına bir araştırmayı zorunlu kılmaktadır. Gazellerin üç-on beş beyit arasında değişmesi ve en çok beş-dokuz beyitlerin kullanılmasının yanısıra kasideler beş-yüz beş beyit arasında değişir. Ancak o da en çok on beş-altmış miktarları arasında görülür. Bu sonuncusu çoğunlukla klâsik kaside kuruluşuna uygundur, onun bütün kısımlarını, belirli tertip üzere ihtiva eder. Fakat bazıları buna aykırıdır. Ya nesip bölümünden sonra fahriye'ye girilmiştir, ya da nesipsiz olarak doğrudan doğruya medhiye'ye başlanmıştır. Medhiye'nin müstakil bir kısım olarak bulunmadığı bölümlerde bu iş fahriye'ye yüklenir. Bazan öyle olur ki üç kısım da bir arada yürütülür. 15, 18, 21, 28, 29. kasideler(2) bu niteliktedirler. Fatih'in Edirne'de yaptırmış olduğu "Yeni saray" için yazdığı ve aynı zamanda tarih olan bir kasidenin dışında diğerleri doğrudan doğruya padişah veya şehzadelerin şahsınadır. II. Bayezid adına yazılanlardan biri terci-i bend şeklindedir. "Bahariyyat, Der-vasf-ı hazan" isimleri altında iki kaside hiç bir kimseye ithaf edilmemiştir.

Hayal-engiz eş'arun eğerçi kim olur mergub
Bana rengin elfazun inen çok yığ gelür andan
Kamu eş'arumı itsem elümde idi hayal-i has
Veli bu vech ile reng ü letafet kandan ol kandan (3)

beyitlerinde görüldüğü gibi muhtevadan ziyade usluba ve ahenge önem verdiğini söyleyen ve bu yönde özel bir dikkat sarfedilerek kurulmuşa benzeyen

Bi-riyayem rayum odur kim reva görsen revan
Ruyuna yârâ revanum rayegan ısmarlaram (4)

gibi ses ve hece tekrarına dayanan bazı beyitleri de bulunan şairimizin zihaf ve bilhassa imaleye dayanan vezin hatası fazladır. Her beyitte bu tip en az üç-beş hata muhakkak bulunur. Vezin hatası olmayan beyitler nadirdir. Beyitlerde gereği olmayan. bulunmasa da bir şey değiştirmeyen kelimeler çok fazladır. Bu kelimeler bilhassa "ki, kim, ile, ve, çü, çün, ol..." gibi zamir ve daha ziyade edatlardır. Edatların kullanımında gramer hatalarına rastlanır. Beyitlerin cümle itibariyle yapısı bazan çok girifttir. Bunlar çoğunlukla ki'li, kim'li, illa'lı, meger'li, çü veya çün'lü cümlelerdir.

Gisularına tab virür dost ki ya'ni
Şeh 'ahdidürür baglu gerek zulmet ü sevda (5)
Ahbar-ı fethün iledüp â'dana peyk-i tir
Şükrane canın alur-u-andan haber virür (6)

(1) Fuat Köprülü, Divan Edebiyatı Antolojisi . İst. 1931 s. 71; N. Sami Banarlı, Resimli Türk edebiyatı Tarihi, İst. 1848 s. 137.

(2) Bkz. Ahmet Paşa Divanı Kasideler kısmı.

(3) A. Paşa Divanı: 388 (43)

(4) A. Paşa Divanı: 262(217-4)

(5) A. Paşa Divanı: 30 (12-83)

(6) A. Paşa Divanı: 181(88-11)

Hal-i ebrusını yarun kim gönül mesken tutar
Murgdur kim aşyan-ı guşe-i gülşen tutar (1)
'İşkun sipahı garet idüp varumı şeha
Anı ki can idi lebüne armagan virür (2)

beyitleri söylenenler için birer örnek mahiyetindedir.

Mana ve ifade itibariyle birbirinin tekrarı otuz sekiz beyit bulunan Divan'da bazı atasözlerine ve bir çok deyim'e rastlarız. Şu beyitler de bunlar için birer örnektir :

Guş-ı benefşeden sakın ey andelib-i mest
Gül hüsni razın açma ki yirün kulağı var (3)
Mihrünün bazarına bir vech ile germ oldı kim
Kapudan yüz kez kovarsan bacadan düşer güneş (4)
Gam denizinde kalup zülfünü sevda kıluram
Gark olurken sunaram mara elümden ne gelür (5)

Başta gazel olmak üzere kaside ve diğer nazım şekillerinde kullanılan rediflerin çoğunlukla türkçe olmasına mukabil kafiye kelimelerinde türkçeye nadiren rastlarız. Bir fikir vermek üzere zikredekiler olursak arka arkaya beş gazelin kafiye kelimeleri şunlardan ibarettir: yan (yanmak fiilinden), giryan, efşan, hayran, reyhan, gerdan, hicran, Nigaristan, çevgan, sultan, bühtan, -gerdan; nazar, hazer, ter, basar, güzer, zeber, haber, şeker, ter, fitneler, kar-ger, kamer, nazar; penah, -gah, rah, giyah, ah, gah, günah, -hah; gulam, tamam, haram, makam, müstedam, intikam, şam, hıtam, şam, -fam, selam (6).

Ahmet Paşa Divanının dış görünümünü ana hatlarıyla bu şekilde tesbit ettikten sonra muhtevasını, en başta da belirttiğimiz üzere dört ayrı ana noktadan ele alarak işleyebiliriz :

Divandaki şiirler arasında münhasıran dini diyebileceğimiz yedi tane şiir vardır. Bunlar arasında müstakil bir tevhit veya münacat'a rastlayamayız. Sadece "Dibace" başlığını taşıyan ve Divan'ın telif sebebini bildiren bir manzume ilk kısmı kaplamak üzere tevhid-münacat mahiyetinde yirmi üç beyit vardır. Aynı manzumeyi sırasıyla Hz. Muhammed'e ve II. Bayezid'e ait medhiyeler kaplar(7). Bu nitelikteki diğer şiirler, Hz. Muhammed'e, Şeyh Tac-üd-din'e(8), Emir Buhari'ye(9), Şeyh Vefa(10)'ya ait methiyeler halindedir.

(1) A. Paşa Divanı: 186(96-1)

(2) A. Paşa Divanı: 186 (95-2)

(3) A. Paşa Divanı : 94 (34-14)

(4) A. Paşa Divanı: 57(20-33)

(5) A. Paşa Divanı: 161 (59-3)

(6) Bkz. Ahmet Paşa Divanı Gazeller Kısmı s. 123-126

(7) Bkz. Ahmet Paşa Divanı s. 2-10

(8) Zeyniye Tarikatı şeyhlerinden Taceddin İbrahim b. Yahşi (Bahşi). Ölümü 1467'de Bursa'dadır.

(9) Asıl ismi Şemsüddin Muhammed olup ölümü 1429/30'da, Bursadadır.

(10) Asıl ismi Seyh Muslihüddin Mustafa (ölm. 1191)'dir

Rafizi'lere cevap mahiyetinde beş beyitlik bir şiirde de Çar-yar'a sevgi ve bağlılıklar belirtilir. Bir diğer sekiz beyitlik şiir ise Divan'ın en başında bulunup besmele'yi, onun önemini ve kudsiyetini ihtiva eder. Böylece devrinin alim ve sofileri adına yazılanları saymazsak dini şiirler bakımından Divan'ın fakir olduğu açıkça görülür

Gerek bu tevhit-münacat mahiyetindeki beyitler, besmele manzumesi, na't, alim sofi medhiyeleri ve Çar-yar'a bağlılıklar ve gerekse Divan'ın diğer kısımlarında bulunan dini unsur ve mefhumlar tamamen islâmi inanış, düşünüş ve telakiler açısındanadır. Aynı zamanda yine bunlar, islâmiyet içinde de hudut dışı kalmayıp ehl-i sünnet çerçevesi içinde mütalea edilirler. İtikaden ehl-i sünnet'in dışına taşmış mezheplerce ihtilaf konusu yapılan her hangi bir meselede şairimizin aykırı bir düşüncesi ve görüşü yoktur. Kendisinin seyyidî olduğunu söylemekle birlikte bir az önce zikretmiş olduğumuz gibi Rafizileri kınayan beş beyitlik müstakil bir şiiri vardır. Şu beyitte de İbahîlere tarizde bulunur :

Müdam açma agzun surahi gibi
Harama yol itme mübahi gibi (1)

İrade konusunda bazı beyitlerde kaderci görülürse de bu, edebi geleneğin icabından sayılmalıdır. Aşağıdaki beyit onu, teslimiyet ve tevekkülünün yanısıra kader hakkında bir inanışı gerçekçi açıdan ele alırken yakalar :

Çünkü takdiründür iş ahterden efgan eyleme
Hükm-i sultandur siyaset aglama celladdan (2)

Şairimiz inanan bir kimse olmakla birlikte eserinde mütaassıp bir dindar havasına rastlanmaz. Onda din ve dünya, daha ziyade dünya ağır basmak üzere bir arada yaşarlar.

Ahır kefen değül mi dutalum ki bezmünün
Camı tıraz-ı came-i 'ayş ü safa imiş (3)

beytinde olduğu gibi dünyanın geçiciliğini acı acı düşünür, fakat hiç de bundan dini uhrevi bir neticeye ulaşmaz. Kendisinden önceki ve sonrakilerde çokça rastlanılan "bir anını boş geçirme, dünü yarını düşünme eğlen, nimetlerden azami istifadeyi sağla" görüşünü ele alır ve savunur. Şairimizin gerçek hayatında tamamen böyle olduğunu düşünemezsek bile daha ziyade dünyevi olduğu, koyu dindar ve mutasavvıfların aksine, onların baş düşmanı olan nefs'e kıymet verdiği muhakkaktır: Şu beyit onun bu yanını daha da açıklayıcı niteliktedir :

Müdam 'ayş ü safa ile hoş geçür 'ömri
Ki ten otagına nefsi azizdür mihman (4)

(1) A. Paşa Divanı: 5 (3-58)

(2) A. Paşa Divanı: 278 (240-2)

(3) A. Paşa Divanı: 87 (30/1-9)

(4) A. Paşa Divanı: 115 (40-22)

Ahmet Paşa, daha sonra da üzerinde duracağımız zahit tipinin karşısında kendisini rind olarak takdim eder ve her vesileyle zahid'in temsil etmiş olduğu katı, şekilde kalan din anlayışına şiddetle çatar :

Zahidâ Ahmedî korkutma 'azab ile kim ol
Oldı mu'tad yüzün görelî derd ü eleme (1)

Son iki hususun İslâmi yüksek zümre edebiyatlarında çok görüldüğünü ve bu edebiyatın geleneklerinden olduğunu unutmamak lazımdır.

Divan'da dini-islâmi unsur ve mefhumlar bir hayli yer işgal eder. Ancak hepsi müstakil olarak ele alınmayıp bir vesile iledir. Hepsi birer tahayyül ve tasavvur mevzuodurlar. Bir fikir vermek için bazılarını örnekleriyle birlikte zikredecek olursak: Allah, her türlü yüceliğin, yüksekliğin, kuvvet ve kudretin, mükemmelliğin, en son ve en büyük imkânın merkezi ve sembolüdür. İsimlerinin bazılarıyla fakat sıfatlarının çoğuyla mevzubahs edilir :

Ten ü can yaratıcı Yezdan-ı pak (2)
İden haki sultan ü sultanı hak

Kitab-ı sun'-ı Yezdan bi-hatadur togru bak Ahmet
Kalem yazmadı levh üzre çü bir harf-i siyah eğri (3)

Hız Muhammed, alemin yaratılış sebebi ve insanların en kıymetlisi oluşu, beşeri meziyetlerin en yükseğine ve bütününe sahip bulunuşu, öbür peygamberlerin her biri bir özellik ile; diğer yandan cennet güzellik, bolluk ve lezzet; cehennem felaket ve acı; kaza ve kader en mükemmel tasarı ve en tesirli icra için birer sembol olurlar :

Adem cerimesine yüzün suyudur şefî'
Senden umar şefaati mecmu'-ı asfiya (4)

Yakma dil hanesin ey Yusuf-ı sani ki Halil
Böyle sünnet komadı Kâ'beyi bünyad idicek (5)

Hecrün cehenneminde yanan mübtelalara
Kuyun nesimi bag-ı cinandan haber virür (6)

Bir şehen-şâh-ı kader-kadr ü kaza-radur ki olur
Bamına hindu zuhal dergahına çaker güneş (7)

beyitleri söylenenlerin bazıları için örnek teşkil ederler.

Bunların yanısıra oruç, aşk acıları ve hicranla; zekat, güzellik, namaz sevgiliye yöneliş ile; hac, vuslata eriş; kabe ise sevgilinin semti ile yorumlanır. Na-

(1) A. Paşa Divanı: 301(275-7)

(2) A. Paşa Divanı: 2 (3-12)

(3) A. Paşa Dövanı: 337(331-7)

(4) A. Paşa Divanı: 11(4-11)

(5) A. Paşa Divanı: 220(153-7)

(6) A. Paşa Divanı: 181 (88-5)

(7) A. Paşa Divanı: 56(20-20)

maz'ın rind ve zahit çatışması yönünden ele alınışı da çokça görülür. Gerek bu unsurların çeşitli yönleri ve teferruatları ve gerekse cin, şeytan, melek, ruh, ölüm, ahiret, azap, haram, helal, tevbe v.b. gibi çok dini mesele ve mefhumlar bunlara benzer bir takım vesilelerle ele alınıp işlenmiş olurlar: Şu beyitleri de bunlar için birer örnek olarak zikredebiliriz :

Sür yüzün şol kuya kim Ka'be anı eyler tavaf
Kıl sücüd ol yüze kim kible ana eyler namaz (1)

Mescid-i hüsnünde 'ışkı çün imam etsem gerek
Tak-ı ebruna sücud-ı ber-devam etsem gerek (2)

Çün gün yüzüne ahsen-i takvim didi Hak
Ahmed severe ahseni ya Rab hatamıdur (3)

Mezheb-i 'ışkın habibün kankı bi-din terk ider
Küfr-i zülfinden nigarun nice imansız geçer (4)

Tasavvufi esaslar bakımından Divan, bir hayli fakirdir. Örgüsü sofiyane telakki ve inanışlara dayanan beyitlerin adedi yirmi-otuz arasındadır. Bunlar daha ziyade tasavvufun vahdet-i vücud telakkisiyle ilgilidir. Güzellik üzerinde duran bazı beyitler hüsn-i mutlak ve tecelli meselelerine dayanır. Bunlara ilâveten aşk, aşk ıztırapları ve aşıklıkla ilgili bazı beyitler de tasavvufi açıdan işlenmiş olurlar. Bir kaç misal zikredecek olursak :

Pertev-i nur-ı tecelliden ko yansun can u dil
Var Ahmet ben bugün müştak-ı didar olmuşam (5)

Her hub-ruda hüsnünü Ahmet görür idi
Her şeyde ruşen olmasa mana-yı "küll-i şey' " (6)

Ben yadmiyam ki can senünle
Halk olmadan aşınadır ey dost (7)

Can u tenden geçmeyen 'ışkun libasın geymesün
Geymeye haci olan ihramı esvab üstine (8)

Vaslını bulmak dilersen 'ışka gavvas ol yüri
Aşına ol bahr ile ey dürr-i şah-var isteyen (9)

Ancak bütünüyle değil de iki-üç beytiyle dahi olsa örgüsü tasavvufi temele dayanan müstakil bir şiire rastlayamayız. Bu tip manzumelerin hiç bulunmasına ve beyitlerinde sayılı olmasına mukabil divanda hayli tasavvufi terime raslamaktayız ki sebebi, dini unsur ve mefhumlar için söylediklerimizin aynıdır. Bunlar için yukarıdakilere ilaveten bir kaç beyit daha zikredebiliriz :

(1) A. Paşa Divanı: 202(125-3)

(2) A. Paşa Divanı: 232(171-1)

(3) A. Paşa Divanı: 155(48-7)

(4) A. Paşa Divanı: 158(54-4)

(5) A. Paşa Divanı: 262(216-5)

(6) A. Paşa Divanı: 325(312-5)

(7) A. Paşa Divanı: 136(20-3)

(8) A. Paşa Divanı: 47(17-16)

(9) A. Paşa Divanı: 268(226-6)

Gonce çü nikab açdı ve keşf eyledi didar
Bülbül çü kelim oldı ve gül ateş-i Musa (1)

Levh-i hüsnünde hatun geh mahv ü geh isbat olur
Benzer ol dil salikinün suret-i a'malidür (2)

Tabii ki bütün buraya kadar söylemiş olduklarımızdan konusu bizzat Allah'ı, Hz. Muhammed'i, büyük alim ve sofileri övmek olan tevhid-münacat mahiyetindeki beyitleri, na't ve methiyeleri ayırmak gerekir. Bunlarda beyitlerin büyük bir kısmının doğrudan doğruya dini ya da tasavvufi bir fikir örgüsü içinde bulunmaları şekil ve konu icabıdır.

Gerek sofilere ait methiyelerin çokluğu ve gerekse içinde kullanmış olduğu ifadeden Ahmet Paşa'nın sofiyane bir hayata sempati duyduğunu, onu samimi bir şekilde yaşamayı özlediğini anlarız. Ne var ki hissettiğim kadarınca mizacı buna engeldir. Şu beyit onun sofilige imrenişinin sebeplerinden birini verebilir :

Buldular künc-i feragatte kana'at gencin
'Azlsüz 'izzet imiş 'uzleti dervişlerin (3)

Fakat o, kendiliğinden bunu yapamıyacak kadar dünyevidir. Bütün yardımı şeyh'den ister, hem de dünyevi arzularına erişemediği takdirde :

Ya irgür ben müridüni murada
Ya gönlümden çıkar dünya hevasın (4)

der. Netice itibariyle şunu da ehemmiyetle belirtelim ki gerek itikadî-amelî olmak üzere dini ve gerekse tasavvufî her hususta ortaya konulan esas ve telakkilerden, şairimizin islâma ve islamî bilgilere son derece vakıf oluşu açıkça belirir. Fakat bunun telkin veya talimle zerre kadar ilişkisi yoktur. O, ne bir din adamı ve ne de sofi veya mutasavvıftır. Sadece bunlardan (esas, telakki, terim olarak) yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi değişik bir deyiş, duygulanış, bir takım tasavvur ve tahayyüller bakımından azamî istifadeyi sağlamayı düşünür.

Ahmet Paşa'nın şiirlerinde tarihî, efsanevi, tarihi-efsanevi, menkabevi şahıslar, masal kahramanları, kavimler, ülkeler ve şehirler, nehirler, dağlar ve denizleriyle bir toplum vardır.

Hangi kategoriden olursa olsun Divan'daki şahıslar, yarısı belirsiz olmak üzere on dokuz kişi (II. Mehmet, II. Bayezid, Sultan Cem, Şehzade Mustafa, Şehzade Mahmut, Emir Buhari, Şeyh Vefa, Şeyh Tac-üd-din, Ataî, Ali, Hamza-i Dellak, İsa, İlyas, İshak, Yusuf, İbrahim, Kasım, Mustafa, Bostancıoğlu)'nin dışında tamamen şairimizin yaşadığı topluma yabancı ve umumiyet itibariyle tarihi-efsanevi veya masal kahramanı mahiyetindedirler. Milliyet itibariyle bu

(1) A. Paşa Divanı: 108 (38-26)

(2) A. Paşa Divanı: 155 (50-4)

(3) A. Paşa Divanı: 20 (9-7)

(4) A. Paşa Divanı: 22 (10-11)

şahıslar yine umumiyet üzere ya arap veya acem olarak görülür. Hepsi de devlet idaresi, kahramanlık, ilim, sanat ve edebiyat gibi sahalarda da çeşitli beşeri meziyetlerle (adalet, cömertlik, doğruluk v.b.) islâm kültürüne mal olmuş şöhretli isimlerdir :

Bir Süleyman-kadr hüsrevsin ki bezmünde tutar
Elde bir cam-ı Sikender kakül-i müşgin-i dost (1)

Çün nizamum oldı şirin ü kalamum ber-kemâl
Husrevi ko ben ki bahs itmege Selman isterem (2)

Gonca götürüp burka'ı naz ile yüzinden
'Arz itdi cihan Vamıkına 'arız-ı 'Azra (3)

Şairimizin kendi toplumuna has isimlerden yukarda zikredilenlerin sadece ilk dokuz tanesinin kimlikleri bellidir. Bunlardan Fatih, Bayezid ve Cem için sırasıyla on iki, on, iki kaside vardır. Diğer iki şehzadeden ilki için oldukça uzun olmak üzere her ikisine de birer mersiyeye yazılmıştır. Fakat ne bunlar ve ne de öbür dört alim-sofi'ler hakkında yazılanlarda bu şahıslarla ilgili açık ve belirli hiç bir olaya, ya da hususi bir yan'a rastlanılmaz, sadece umumi ve ideal bir şekilde övülürler. Diğer isimlerin, sadece bir beyitte ismi geçen Ataî'nin dışında, hemen hepsi beyitlerde bir mahbub olarak ele alınıp işlenmektedir. Hatta çoğu, müstakil gazellere konu ve redif olmaktadır. Yalnız "Ali" ismi için bu şeklin dışında kalmak üzere ayrıca bir tarih şiiri vardır ki onun da kim olduğu belli değildir.

Zikredilen kavimler ile çizilebilen coğrafi bölgeler arasında az da olsa bazı bağlantılar kurulabilir Hind, Hindu, Hindistan, Keşmir; Türk, Hıta, Hutun, Taraz; Çin, büt-i Çin, Mani gibi isimler arasına da olsa bir arada kendilerine has bazı vesilelerle ele alınırlar. Anadoluyu ve içindekileri hedef tutan Rum, diyar-ı Rum gibi tabirler sık sık kullanılmakla birlikte içinde yaşayanların kimliği belirtilmez. Türk kelimesi söz konusu edilince mekan olarak biraz önce zikretmiş olduğumuz yerler hatırlanır. Bir kaç örnek :

Ol büt-i Çin ü Hıta kim turra-i müşgini var
Ne hatamız gördi kim ebrularınun çini var (4)

Çin-i zülfünde ne Hindudur benün kim dir gören
Milk-i Hindustan deger bir fülfulün vardır senün (5)

Bazı beyitlerde Hz. Yusuf kıssası dolayısıyla geçen Mısır, Kenan, Yakup, Züleyha gibi isimlerin dışında daha önce zikretmiş olduğumuz şahıslarla bu coğrafyanın veya kavimlerin her hangi bir ilgisi bulunmaz. Gerek bu Hz. Yusuf kıssası dolayısıyla Mısır'ı ve gerekse başka coğrafi isimleri ele alan bir-iki örnek daha verecek olursak şu beyitleri zikredebiliriz :

(1) A. Paşa Divanı: 52 (19-16)

(2) A. Paşa Divanı: 264(220-6)

(3) A. Paşa Divanı: 107(38-15)

(4) A. Paşa Divanı: 157(53-1)

(5) A. Paşa Divanı: 225(262-4)

Mısır-ı hüsnün hasretinden her dem ey Yusuf-cemal
Nil-i çeşmümden döker Bağdad gönlüm Ruma Şat (1)
Uş eşk karbanı Bedaḥşan-ı dideden
Ruma katar-ı la'l ile dür armagan çeker (2)

Divanda belirli bir isim zikredilerek ele alınan dağ veya deniz çok azdır. Bu münasebetle biz Türk dünyası ile ilgili olarak zikredilen isimlere Aras, Ceyhun nehirleriyle Karadenizi de ilave edebiliriz.

Odlara yandı çün gönül gözden
Aksa Ceyhun ile Aras ne idelüm (3)
Sengin dilün ki saht ola Kostantaniyye-var
Feth itmege 'inayet-i sultan nişan gerek (4)

Bu beyitlerden sonuncusu, şairimizin kendi tarihine ve toplumuna en yakın olarak yazmış olduğu enterasan ve nadir beyitlerdendir.

Bütün bunlardan sonra Ahmet Paşa Divan'ında, fakat hiç de zikredilen şahıs, tarih, coğrafya ve etnik yapı ile açık ve belirli bir ilgisi olmaksızın çeşitli sosyal tabakalar, haller, münasebetler, vazife, meslek ve meşguliyetler, eğitim ve öğretim hayatı, eğlence hayatı, haberleşme, adet telakki ve inanışlarıyla bir de cemiyet hayatı vardır ve bir hayli de sıkçadır. Ardarda cemiyet hayatına ve onun unsurlarına dokunmadan geçen iki veya üç beyite az rastlanır. Ne var ki bu dokunuş, bu ele alış, daha önce din tasavvuf bölümünde olduğu gibi bütün halinde ve müstakil olarak değildir. Hem parça parça, ordan burdan, kopuk kopuktur, bir dokunulup geçilir, hem de bir gaye değil vasıta olarak sözkonusu edilmiş olur. Bunlarla ilgili bazı örnekleri zikredecek olursak :

Oldı Ahmed gönlin almaga havale hacibün
'Arızun hat gösterür bu da'viye hoccet gibi (5)
Şem'-i meclis germ olup öykündüğü için yüzüne
Asdılar bazarda sonra zebanın yakdılar (6)
Açdı 'anber hokkasın sahrada 'attar-ı saba
Düzdi rengin comesin bostanda bezzaz-ı zemin (7)
Sana teşbih oldugın işitdi şah-ı yasemen
Raks urur bezm-i çemende sa'id-i simin salup (8)
Bad işigün pak iderken çeşmüme yaş andurur
Her dem ab-efşanlığı sakkaya ferraş andurur (9)

-
- (1) A. Paşa Divanı: 210 (137-4)
(2) A. Paşa Divanı: 180 (87-8)
(3) A. Paşa Divanı: 249 (196-5)
(4) A. Paşa Divanı: 229 (167-9)
(5) A. Paşa Divanı: 340 (334-8)
(6) A. Paşa Divanı: 147 (35-4)
(7) A. Paşa Divanı: 69 (24-2)
(8) A. Paşa Divanı: 132 (13-8)
(9) A. Paşa Divanı: 177 (83-1)

beyitleri sırasıyla bir resmi tebliğ ve icra', bir nevi cezalandırma, ticari hayata dair bir manzara, bir eğlence hali ve temizlik işleri ile ilgili sosyal hayatın çeşitli yanlarına dair işaretler taşır veya manzaralar çizer. Aynı şekilde şu beyitlerde de başka bakımlardan olmak üzere yine sosyal hayata dair bir takım işaret ve manzaralara tesadüf edebiliriz: Süslenme ve malzemesi :

Yaşam gül-abı müjem şanesile gözlerümi
'Arus-ı hüsnüne ayine-dara benzetdüm (1)

Duvarda resim asma adeti :

Sakiya esna-yı sohbette dükendükçe şarab
Halkı mest itmek dilersen as bu ziba sureti (2)

Pazar hali ve alış veriş :

Meta'-ı derdüne dil virmez idi can nakdin
Ger olmasa idi ara yirde gözlerüm dellal (3)

Gariplerin değişmeyen kaderi :

Dün garibündür diyü can atdı Ahmet zülfüne
Ah kim zencir-i gamda kaldı ol şeyda garip (4)

Kadın, para ve aşk'a dair :

Beni bi-zer görüp bi-zar olur yar
Anunçün gayr ile bazarı yiğdür (5)

Kayıp bulmayla ilgili bir adet ve inanış :

Dil yitüğini bulmaga çeşmüm mu'azzimi
Bakdı suya kim anı ide aşikar ab (6)

Doktor ve ilaçları :

Hak bu kim can derdmendün tabibidür lebün
Hokka-i la'lin açup derde devalar gösterür (7)

Bu örnekleri yaşanan hayatın her yönüne ve fazlasıyla uzatmak mümkündür. Ancak yukarda tesbit etmiş olduğumuz çerçeveler dahilinde olmak üze-

(1) A. Paşa Divanı: 253(20-4)

(2) A. Paşa Divanı: 350(350-3)

(3) A. Paşa Divanı: 68(23-34)

(4) A. Paşa Divanı: 131(12-9)

(5) A. Paşa Divanı: 149(38-4)

(6) A. Paşa Divanı: 104(37-26)

(7) A. Paşa Divanı: 149(40-3)

re. Ayrıca Ahmet Paşa Divanı'nın cemiyet hayatı ve unsurları üzerine söylenecek bir söz de bu cemiyetin söz konusu edilen çeşitli kesimlerinin birbirleriyle bağlantı ve uygunluk içinde bulunmamalarıdır. Bu aykırılık, günlük, yaşanan diyebileceğimiz hayatla bilhassa şahıs, tarih, coğrafya ve etnik yapı arasındadır. Bütünyle böyle bir topluma o zaman için rastlamamız imkânsızdır. Böylece Ahmet Paşa Divanı belirli ve tek diyebileceğimiz bir cemiyetin görüntüsünü çizmez. Olsa olsa ancak Arab'ı, Acem'i, Türk'ü, Hindu'yu, Habeş'i içine alan, İslâm ümmetlerinin teşkil edebileceği bir toplum olur. Hatta o da olamaz, zira bu cemiyete İran'ın putperest devresi, Çin de girmektedir. Yalnız, araştırma ve karşılaştırma imkânı olsaydı, bu toplumun çeşitli kesimlerinden bilhassa resmi veya gayri resmi vazife, meslek ve meşguliyetler, sosyal hal ve münasebetler, eğlence hayatı, âdet ve telakkileriyle yaşanan hayat diyebileceğimiz kısımların o devir Osmanlı Türk toplumu ile oldukça yakından ilgili, çoğunlukla ona has çizgilerle dolu olduğunu görmemiz mümkün olabilirdi. Ne var ki bu kanaatımızı doğrulayacak o devirlere ait geniş ve kesin bilgiler yoktur. Zira ne o devirde yazılan eserler yaşanan günlük hayatı aksettirmekte ve ne de bugün bu hayatı etrafıyla tesbit eden tarihi ve sosyolojik araştırmalar bulunmaktadır.

Tabiat ve eşya, Ahmet Paşa Divanının insan'dan sonra ikinci geniş kısmını teşkil eder. Hatta kaside nesiplerinde bazan müstakil olarak tabiat unsurlarına veya manzaralarına da rastlayabiliriz(1). Ayrıca A. Paşa'da her bendi "saba, gül, lale, nergis, bülbül..." gibi tabiat parçalarını ele alan bir de terci-i bend vardır(2). Böylece Divan'da o devrin kozmoğrafik bilgilerine uygun bütün kozmik unsurlarıyla, anasır-ı erba'a (su, hava, ateş, toprak) ve menşe itibarıyla ona dayanan dağ, taş, toz, rüzgârlar, ırmak, deniz v.b. gibi diğer maddeleriyle; kuşlar, dört ayaklı hayvanlar, sürüngenler, balık ve böcekleriyle; ağaç, çiçek ve çeşitli meyveleriyle geniş ve teferruatlı bir tabiata tesadüf etmekteyiz. Tabiatıyla bütün bu teferruatın içinde şair, kullanım bakımından bir tercihe gitmiştir. Bazı maddelerin bir iki beyitte görülüşüne mukabil bazıları yüzlerce defa ele alınır. En çok tercihe uğrayanların başında güneş, ay felek, gece, gündüz, yıldızlar, anasır-ı erbaa, gelmektedir. Bunlara ilkbahar mevsimini, bülbül, tuti (papağan) gibi kuşları, bağ ve bahçe gibi gezinti ve eğlence yerlerini, servi, gül, lale, sümbül, nergis, menekşe gibi ağaç ve çiçekleri; yakut, inci, altın, gümüş gibi kıymetli mücevher ve madenleri, misk, anber gibi koku maddelerini de ilave etmeliyiz.

İklim itibarıyla bu tabiat, ılıman ve sıcaktır. Ve yine belirli olmayıp her ikisine ait unsur ve özellikleri de taşır. At, köpek, kurt, tilki, sincap, güvercin, bıldırcın, bülbül, karga, yılan gibi hayvanların yanısıra aynı nisbette olmak üzere ahu, geyik, aslan, kumru, tavus, papağan, semender ve timsaha da rastlarız. Bütün bu tabiat madde ve manzaralarının işlendiğinde şahsiliik bulunması basitinden de olsa ve duygusal bir neticeye de ulaşmasa müşahadelere, telakki ve inanışlar kadar yer verilmiştir.

(1) Bu kaside nesipleri için bkz. : A. Paşa Divanı, s. 32, 37, 54-55, 77, 79, 102, 106, 114

(2) Bkz. aynı eser, s. 109

Ruz-ı hüsnünde güzeller nice mahv olmaya kim
Mahv olur kevkeb-i tabende kim ol ruza gele (1)
'Ömr-i hasmun defterin tumar-veş dürsün felek
Nice ki eczasından eyyamun düzer defter güneş (2)
Göz yaşından şöyle garkoldum ki nilüfer bıgı
Ruy-ı zerdüm anda geh peyda vü geh pinhan olur (3)
Gümüş serv üzre ol dil-ber komış zerrin külah egri
Kamer ol reşkten tacın geyer geh togrı geh egri (4)
Benüm ahum yaşum kılmaz sana kar
Meğer yil ü sudan hazz alımaş taş (5)
Çün çemen şahı cihaz itdi 'arus-ı goncaya
Dutdı dibadan tutuk geyürdi vala pirehen (6)

beyitlerini söylenenler için bir kaç örnek olarak verebiliriz.

Eşya arasında daha önce de zikri geçtiği gibi süs eşyası baş köşeyi işgal eder. Bunu yiyecek, içecek maddeleri, giyim eşyası, kumaşlar, ev içi, harp eşya ve malzemesi, kırtasiye takip eder. Buraya şunu ilave edebiliriz ki, eşyanın da cemiyet'in sosyal veya günlük hayat yönü için söylediklerimize uygun olarak gerek tabiat ve gerekse diğer kategoriler olsun Osmanlı toplumuna hepsinden daha yakın, daha reel ve daha hususi olduğu şüphesizdir.

Ancak her ne olursa olsun tabiat'ın da eşya'nın da bazı istisnalarıyla Divan'da ele alınışları ve taşıdıkları ehemmiyet için diğer iki grupta söylenenler tekrar edilebilir. Özet olarak ifade edecek olursak, bunlar da tek tek, parça parça ve bir maksada binaen sözkonusu edilmektedirler. Bu yönü açık hale getirmek için başka misaller vermektense yukarıdakilerin üzerinde bir nebze durmak yerinde ve yeterli olur.

Bunlardan ilk ikisinde görülmekte olan kozmik unsurlardan "ruz (gündüz), ruz (işaret yoluyla Kıyamet), yıldız, felek, eyyam (günler) ve güneş" devrin kozmografik bilgilerine ve dini inanışlarına dayanılarak birincisinde sevgilinin güzelliğini ifade, ikincisinde de memduh'un düşmanlarına gereği gibi beddua edebilmek için sözkonusu edilmiş olurlar. Ele alınışlarındaki yegane gaye budur. Şair, sevgilisine "parıl parıl parlayan yıldızlar nasıl gündüz olurca gözden kaybolurlarsa veya Kıyamet günü (ol ruz) nasıl mahvolurlar, dökülürler, yok olurlarsa (7) senin parlak bir gündüze benzeyen güzelliğin karşısında yıldız benzeyen diğer güzeller de öylece gözden kaybolurlar, perişan hale gelirler";

(1) A. Paşa Divanı: 310(288-10)

(2) A. Paşa Divanı: 59(20-70)

(3) A. Paşa Divanı: 185(93-12)

(4) A. Paşa Divanı: 336(330-1)

(5) A. Paşa Divanı: 208(134-2)

(6) A. Paşa Divanı: 277(239-3)

(7) Bkz. : Kur'an (sure-ayet) 77-8, 81-2

Padişahına da "Felek senin hasmının, güneşin sebep olduğu veya belirtisini teşkil ettiği günlerden meydana gelen ömür defterini bir tomar gibi dürsün(1), yani bir an evvel onun hayatı sona ersin" demek istemektedir. Onlarla ilgili bütün bu telakki ve inanışlar sadece ve sadece yukardaki iki gayenin daha tesirli ve daha mükemmel bir şekilde tahakkuku için ele alınmış olurlar. Daha kısa olmak üzere diğer beyitlerde görülen tabiat maddelerinin ele alınış ve işleniş yönlerini zikredecek olursak üçüncüsünde aşkın sevgilisine olan aşk ve özleminden dökmüş olduğu göz yaşları ve yüzünün sararıp solması; dördüncüsünde gazel endamı ve başına ilıştirmiş olduğu hafifçe eğri fesiyle sevgilisinin arzetmiş olduğu hoş a gidici manzara; beşincisinde sevgilinin, aşkın son derece etkili ahlara ve göz yaşlarına aynı derecede ilgisiz kalan katı yüreği ifade edilmek istenmiştir. Gaye budur, geri kalanı bunun için birer vasıttan ibaret kalır. Yalnız son beyit, bu söylenilenlere uymayıp başlı başına bir tabiat halini çizmiş olur ki bu tip kullanışlar daha önce de söylemiş olduğumuz gibi istisnayı teşkil etmektedirler.

Buraya kadar zikredilen ve açıklanan kısımlarla Divan'da insan ve onunla ilgili şeyler arasında işleniş ve önem itibariyle büyük bir ayrılık vardır. Ahmet Paşa Divanını "İnsan ve onun dışında kalanlar" diye iki ana bölümde de ayırıp inceleyebiliriz. Bu bölümde divan'ın ve bu divan'da kasideleri, bilhassa gazelleri ve bu arada diğer nazım şekilleriyle şair'in yapmak istediği şeyi bulmuş oluruz. Şair, insanın dışında kalan her şeyi, onu daha iyi, daha güzel, daha yeni ve mükemmel, kısacası en tesirli bir şekilde verebilmek için ele alır. Gaye budur, geri kalanı bu gayenin tahakkuku için bir vasıta mahiyetindedir. Tabir caizse, o, divan'ın merkezi ve kalbidir. Her duygu ve her düşünce, her tahayyül ve tasavvur her unsur ve hadise ona yönelir, oradan geçer, onun için zikredilir.

Ahmet Paşa Divanı'nda dördüncü ana maddeyi teşkil eden İnsan olarak başta sevgili ve memduh (övülen kimse) olmak üzere aşık, kul, rakip, rind ve zahid'den ibaret yedi şahıs vardır. Bunlara aslında şahıs da diyemeyiz. Zira belirli şu veya bu kimseler değillerdir. Özel ve somut yönleri yoktur. Çoğunluğun, bir grubun en ideal niteliklere sahip örnekleridirler. Bu itibarla onlara birer tip olarak bakabiliriz. İşte Divan hemen hemen bu yedi tip'in etrafında döner. Salt insan ve insanlık üzerine de beyitler vardır, fakat onun za'f sahibi. aciz, noksan, kusurlu, diğer mahlukata nisbetle ise kudretli oluşu üzerinde duran bu beyitler hem az ve hem de münhasıran bu konu etrafında durmaz, daha ziyade bunu yine diğer din, tasavvuf, cemiyet ve tabiat kısımlarında olduğu gibi bir vesile dolaşısıyla sözkonusu etmiş olur :

Ahmet 'acep mi cennet-i kuyundan olsa dur
Bilmezlik ile adem elinden neler çıkar (2)

Ahmed'ün cevri ü cefa yükünü çekdüğü bu kim
Yir ü gök götürirmez anı ki insan götürür (3)

beyitlerinde görüldüğü gibi.

(1) Feleklerin-dönüşü için bkz. Marifet-name s. 49 nev-i hamis ; Gibb, Osmanlı Şiiri Tarihi C. I kitap I s. 41-43; Güneş ve zaman münasebeti için bkz. Kur'an 6-78, 96; 55-4

(2) A. Paşa Divanı: 167 (68-8)

(3) A. Paşa Divanı: 168 (69-7): Ayrıca bkz. Kur'an (sure-ayet) 33-72

Divan'da şairin bizzat kendisini ortaya koyuşu, yukarda saymış olduğumuz tiplerden ya aşık, ya kul, ya da rind vasıtasıyladır. Sevgili sözkonusu edilince o, aşık; memduh veya zahid sözkonusu olunca da kul veya rind kimliğine bürünür :

Gitmek isterken gözüm yaşın görüp rahm itdi yar (1)
Didi eğlenmek gerek Ahmed ki barandur henüz
Bende-i bi-riyan iken suçu nedür ki turmayup
Artacag iken eksilür kadr ü behası gönlümün (2)
Zahid melamet sengi ile uşatma gönlüm şışesin
Ta'n itme agah olmadun hal-i dil-i agahuma (3)

Bu tipleri mahiyet ve fonksiyonlarına göre guruplaştırmak mümkündür. Bu takdirde sevgili, aşık, rakip bir gurubu; memduh, kul diğer gurubu; rind ve zahid de üçüncü gurubu teşkil ederler. Nazım şekli itibariyle ilk üçlü gurubun asıl yeri gazel, memduh-kul ikilisinininki de kasidelerdir. Rind ve zahid ikilisinin ise böyle daha belirli bir yeri yoktur. Seyrek olmak üzere her yerde bulunabilir. Ayrı guruplar içindeki tiplerden nitelik itibariyle birbirlerini karşılayanlar vardır. Bu yönden birleştirecek olursak sevgili ile memduh'un, aşık ile kul'un, aşık ile rind'in yanyana geldikleri ve birbirlerine çok benzedikleri görülür. Hatta bunlar bazan birbirlerinin yerine de geçerler, ilk nazarda hangisi olduğu tayin edilemez, tereddüde düşülür :

Çok cevri idersin Ahmed'e ki ilden ile düşe gide
Yazuk degül mi güc ide sultan olan kullarına (4)
'Aşıkun gönli sınıkdur 'ahd ü peymanı dürüst
Zahidün olmaz saçun küfrinsüz imanı dürüst (5)

Rakip'in karşılığı olarak da memduh-kul gurubunda bazan olmak üzere sözkonusu edilen "düşman veya hasım" vardır. Ancak hem iç ve hem de dış düşmanları içine alan bu tip üzerinde fazla durulmaz, nitelikleri açıkça ortaya konulmaz. Çoğunlukla kasidelerin medhiye ve dua kısımlarında olmak üzere kıskançlıktan çatlaması, kahrolması, ortadan kalkması veya daima hakir ve zelil olması gibi dileklerde bulunulup geçilir (örnek için bkz. tabiat ve eşya ile ilgili kısımda ikinci beyit). Rakip için de aşık namına umumiyetle aynı şeyler dilenir. Ve diğerleri gibi aralarında sıkı benzerlikler olmamasına rağmen red edilmeleri, kötülenmeleri, tezyif ve tahkire uğramaları bakımından zahiti de ilave edecek olursak bu üç tipi de (düşman, rakip, zahit) birarada mütalea edebiliriz

Yukarda bu tipleri temsil eden belirli şahıslar yoktur demiştik. Bir dereceye kadar memduh ve aşık bu genellemenin dışında kalabilir. Bunların yanısıra Ahmet Paşa, sevgili olarak ve hemen hepsi erkek olmak üzere bazı isimler zikret-

(1) A. Paşa Divanı: 200 (120-7)
(2) A. Paşa Divanı: 41 (15-12)
(3) A. Paşa Divanı: 311 (289-7)
(4) A. Paşa Divanı: 297 (268-5)
(5) A. Paşa Divanı: 136 (21-1)

mektedir (bk. cemiyet ile ilgili kısımlar). Ama o, umumiyetle belirli bir şahıs olmayıp soyut bir varlıktır. İsim zikretse de bu değişmemektedir. Yeri gelmişken söyleyebiliriz ki bu isimlerde mahublarının bulunduğu bile şüphelidir, zira isimlerin hepsi peygamberlere ve din büyüklerine aittir. Sağlam bir müslüman ve yüksek bir din adamı olan Ahmet Paşa'nın kendini frenliyemiyerek ve çevrenin de tepkisinden korkarak mukaddes isimleri kullanıp küçülebileceği çok uzak bir ihtimaldir. Bunun edebi bir moda'dan ibaret olduğunu düşünmek daha akla yakındır. Netice itibariyle şairimizin ele aldığı sevgili tipi şu veya bu kimse olmayıp soyut bir varlıktır. Oysa ki memduh olarak şair'in namına kaside yazdığı, övgüde bulunduğu kimse, isterse söylenildiği gibi olmasın vardır. Bu, başta padisah veya şehzade olmak üzere o devrin yüksek manevi kişileridir. Aşık olarak ise şair yukardaki misallerde görüldüğü gibi hemen daima kendini takdim eder. Ancak bunlar için "bir dereceye kadar müşahhastır" şeklindeki sınırlamamız unutulmamalıdır.

Bütün bu tipler genel çizgileriyle şu özelliklere sahiptirler: Sevgili, son derece güzel olan bir varlıktır (bkz. Tabiat ve eşya kısmındaki ilk beyit). Onun bir bütünüyle arzetmiş olduğu, bir de ayrı ayrı beden unsurlarıyla sahip olduğu güzellik vardır. Sonuncusu bilhassa baş kısmında toplanır ve hepsi ayrı ayrı, müstakil olarak teferruatlı bir şekilde işlenir. Bunlardan saç, yanak-yüz, göz ve çevresi (gamze, kaş, kirpik), dudak-ağız, ayva tüyleri, ben ve çene çukuru başta gelir. Vücudun diğer kısımlarında da daha ziyade bel, boy ve yürüyüş önem taşır. Karakter itibariyle ise zalim, acı vermekten hoşlanan sözünde durmayan, kendisini kolay kolay teslim etmiyen, oynak ve bazan hafif meşrep, hiç bir kayıt ve engel tanımayan, dilediğini yapan, mağrur, nazlı, sevmek, övülmek ve bağlılık isteyen ve bundan son derece zevk alan bir varlıktır:

Güzellik sende gayette sevik bende nihayette
Çü fikrün yok reayetde gidelüm bari şehründen (1)

Didüm ahır can ise maksud nazundan me'al
Didi evvel aşka fikr-i me'al itmek neden (2)

Bir sencileyin yar-ı cefa-karı kimün var
Bi-rahm ü sitem-kar u dil-azarı kimün var (3)

Ah ki irdüğine ol şuh-ı sitem-kar öpülür
Dest-bazî kılup agyar ile oynar öpülür (4)

Sürur-ı va'de-i yara inanma sen Ahmet
Gama inan inanursan ki eski yarundur (5)

'Aşıkun derdi budur kim ide dil-berden gile
Dilberün zevki budur kim 'aşka eyleye kin (6)

(1) A. Paşa Divanı: 272 (232-2)

(2) A. Paşa Divanı: 273 (233-5)

(3) A. Paşa Divanı: 169 (71-1)

(4) A. Paşa Divanı: 150 (41-1)

(5) A. Paşa Divanı: 148 (37-10)

(6) A. Paşa Divanı: 71 (24-20)

Ol sanemden kanı kim isteye kim
Kendü kılın yine sultan öldürür (1)
Visali hanına irmek dilerdi evvel lik
Nasibi Ahmed'ün ahır du'a imiş bildük (2)
Kad kıyamet gamze afet zülf fitne hat bela
Ah kim ben hüsnünün bunca belasın bilmedüm (3)

Beyitleri sevgilinin olduğu kadar aşkın da aşağıda tesbit edeceğimiz özelliklerine örnek teşkil etmektedirler. Buna göre aşkın en belirgin niteliği sevgilisine duyduğu sonsuz aşkı ve her türlü aşk acılarına karşı olan sabır ve tahammülüdür. İtaat ve sadakat onda başta gelir. Mızımız bir kimsedir. Hem aşkının, sabrının, itaat ve sadakatının sonsuz ve sağlam olduğunu isbat etmek için acı ve ızdırıp çekmek ister :

Gam çekmeyince kıymeti artar mı aşıkun
Kan yutmayınca buldı mı hiç i'tibar la'l (4)

Ve hem de yukardaki beyitlerde görüldüğü gibi şikayette bulunur. Hiç bir zaman da arzusuna nail olamaz. Sevgili ne kadar kudretli ise o da o kadar zayıf ve acizdir. Bu bakımlardan ikisi de daha önce de işaret ettiğimiz üzere padişah ve kul niteliğindedirler.

Rakib'in müstakil bir şahsiyeti bulunmaz. Beyitlerde daima aşkın görüş noktasından ele alınmış olur. Anlaşıldığı üzere sevgilinin katında aşkıtan daha çok rağbet görmekte, sevgiliyi aşka karşı kollamakta (zaten sözlük anlamıyla rakib, koruyan, gözeten, gözleyen demektir), bu meyanda aşkın aşkını, şevkini ve bağlılığını artırmak için sevgili tarafından bir silah olarak kullanılmaktadır. Bu sebeplerle aşkın can düşmanıdır; kötü, çirkin, tehlikeli bir varlıktır. Daima tahkir, tezyif edilir ve öyle kalması istenir. Şu beyitlerdeki gibi :

İşidüp efganımı rahm itmek ister halüme
Müdde'i bir mekr ile bi-zar ider fi-l-hal anı (5)

Müşkil bela bu yolda çün agyar imiş gönül
Nezr eyle nakd-i canunı def'-i bela için (6)

Sulha yir yokdur ölürsen dahi ey bed-hu rakip
Üstühanun saf dutup ceng idiser şatranc-var (7)

Bunların yanısıra gerek en azından bir bey veya paşa olan memduh'un; gerek hiçliği, itaati ve sadakatından başka hiçbir şeyi bulunmayan kul'un ve gerekse rind ve zahit tiplerinin ortaçağ islam dünyasınca ve aynı telakkilere sahip olan Osmanlı toplumunca ne ifade ettiğini ve ne gibi nitelik ve kimliklere sahip olduğunu burada tekrar etmeye lüzum yoktur. Ancak sevgili hariç bütün bu tip-

-
- (1) A. Paşa Divanı: 380 (14-2)
(2) A. Paşa Döavını: 225 (161-5)
(3) A. Paşa Divanı: 245 (191-3)
(4) A. Paşa Divanı: 32 (13-6)
(5) A. Paşa Divanı: 351 (351-4)
(6) A. Paşa Divanı: 275 (236-7)
(7) A. Paşa Divanı: 165 (65-3)

leri belirleyen çizgiler daha ziyade onların manevi yapılarına ve sahip buldukları kişisel ve sosyal imkân ya da imkânsızlıklara dayanır. Aynı zamanda ve hem de bütün teferruatına kadar dış görünüm üzerinde durmak sadece sevgiliye mahsustur. Bununla birlikte memduh için de bedeni güzelliğin söz konusu edildiği bazı beyitlere rastlanmaktadır. Bir örnek olarak şu beyiti verebiliriz :

Cihan-güşay ü memalik-sitan-ı heft iklim
Muhammed-ayet ü Yusuf-cemal ü Haydar-ceng (1)

Her yönüyle bütün bu özellikler muhakkak ki aslında şahsın tamamen öyle olduğuna bir delil teşkil etmez. Gerçek hayatta ona yakın ve hatta tamamen söylenilenin aksi de olabilir. Ama toplumun değer ölçüleri budur. Öyle olması istenmekte, öyle görmek ya da görünmek arzu edilmektedir. Yalnız buraya şunu bir kanaat olarak ekleyebiliriz. Kasidelerdeki en iyi bir şekilde ve ne olursa olsun övme mecburiyeti ve divan şairinin en mükemmel, en yeni olacağı diye yapmış olduğu son derece mübalağalı ve acaip tavsifler, tasvirler bir yana bu tipler o devir Osmanlı toplumundan ve hayatından sanıldığı kadar çok uzak olmasa gerektir. Zira o toplum, hikâye ve masallarında, din ve nasihat kitaplarında, tarih, menakıp ve siyasetnamelerinde aşağı yukarı daima böyle bir sevgiliyi veya güzeli, böyle bir aşığı, rakibi ve bu tip hükümdar, devlet adamı ve kul'u görüyor, öyle olmasını istiyor ve öyle olmaya çalışıyordu. Belki de bazan bunda muvaffak oluyorlar, bazan da ona çok yaklaşıyorlardı. Bize tuhaf gelebilir ama bir padişahın sevgilisine yazmış olduğu mektupların aynen Ahmet Paşa'daki gibi sızlanış, serzeniş, teslimiyet, kulluk, ah u feryatlarla dolu olduğunu (2) görmek, bir vezirin genç ve güzel karısının önünde aşk ve muhabbetden ağladığını, gözyaşı döktüğünü (3) tesbit edebilmek o kadar uzak bir hal değildir. Bu münasebetle Osmanlı toplumu üzerine sağlam ve teferruatlı olmak üzere yapılacak tarihi, sosyolojik çalışma ve araştırmaların divan şiirinde çizilen hayat ve tiplerle yaşanan hayat arasında daha yakın münasebetler kuracağına ve bu kanaati doğrulayacağına inanıyorum.

Ahmet Paşa Divanında konuyu da aynı zamanda üzerinde durmuş olduğumuz bu yedi tip ve onunla ilgili mesele (hal, vasıf, münasebet)'ler teşkil etmiş olur. En büyük önem, sevgili, aşık ve memduh etrafında toplanır. Ya bunlardan ilkinin güzelliği, şuhluğu, vuslatı, hicranı, vefasızlığı; ya ikincisinin aşkı, ah u feryadı, gözyaşları, sabr u tahammülü, duyduğu tahammülü zor arzu ve iştihak; ya da üçüncüsünün kudret ve azameti, her türlü fazilet ve meziyeti, yücelik ve yüksekliliği, sağlığına ve devletin devamına dua, taleb-i kerem ve hımmeti ele alınır. Rakip, rind ve zahit çatışması, kul'un hiçliği, itaat ve sadakatı, hasım veya düşmanların kötülüğü, yok olması sırasıyla gittikçe azalmak üzere söz konusu edilir. Bunlara yine az ele alınmak üzere aşk ve muhabbet'i, içki ve eğlenceyi, zamanın kötülüğünü, kıymet bilmezliğini, bahtsızlığa, ölüm ve ayrılığa dayanan

(1) A. Paşa Divanı: 64(22-15)

(2) Bkz. Reşat Ekrem Koçu, Topkapı Sarayı, İstanbul, 1960 s. 200-201

(3) Bkz. Lady Montegü Şark Mektupları, haz.: A. Refik, İstanbul, 1933 s. 36

hayat acılarını da ilave etmek gerekir. Tabiat bahsinde de belirttiğim gibi bazı tabiat ve eşya unsurlarını bu arada bilhassa İlkbahar olmak üzere bazı mevsimlerde (ilk ve sonbahar) tabiat halinin de Ahmet Paşa'da ele alınan ve işlenen koulardan olduğunu tekrar belirtmeliyiz. Burada bir unsurun veya mefhumun konu olup olmadığına dair esas ölçümüzün beyit olduğunu da yeri gelmişken işaret etmeliyiz.

Şâirimiz bütün bunları en güzel ve en mükemmel bir şekilde ifade etmek için başta teşbih ve mecaz sanatlarına baş vurur. Bu iki sanat Ahmet Paşa Divanı'nın estetiğinin temelini teşkil eder. En çok teşbih-i belîğ, tenbih-i tafdili, tenbih-i maklub, istiare (bilhassa açık istiare), mecaz-ı mürsel olmak üzere bu sanatların her türlüüne baş vurur. Teşbih-i kinayet, mecaz-ı örfi denilen klişe teşbih ve mecazlar tabiatıyla mevcuttur. Fakat onun bu teşbih ve mecaz sisteminde her hangi bir orijinaliteye sahip olup olmadığını, ne derece klişe içinde kaldığını, daha başkaları üzerinde yapılan araştırmaları da gerektirdiği için, göstermek mümkün değildir.

Bu teşbih ve mecaz dünyasında insan ve onunla ilgili hususlar daima benzeyen (müşebbeh), geri kalan kısım (din ve tasavvuf, cemiyet, tabiat ve eşya) ise kendisine benzetilen (müşebbehünbih) durumundadır. Yukarda saymış ve örneğini vermiş olduğumuz, insan'ın dışında kalmakla birlikte, müstakil olarak beyite konu olan bir takım madde ve mefhumların da bazan benzeyen (müşebbeh) olarak ele alındığını görmekteyiz. Şair, bu iki ana unsuru (müşebbeh, müşebbehünbih) münasebete getirirken birincisini en güzel ve mükemmel bir şekilde tahayyül ve tasavvura getirebilme gayesini güder ve bunun için ikincisinin müşahede, telakki ve inanışa dayanan her yönünü yoklar. Bunlar aradaki münasebeti temin eden hal ve hususiyetlerdir ve bir diğer taraftan o madde ve mefhumların kullanılış, ele alınış şekli veya yönü (vech-i şebeh) olurlar. Bunlar bazan açıkça belirtilir, Fakat umumiyetle belirtilmeyip okuyucuya bırakılır. Ahmet Paşa'nın ve genellikle divan şiirinin çok rastlanılan yönlerinden biri olan, beyitte kelime ve mefhumların birbirleriyle daha arka planda uzaktan ve yakından içiçe münasebet halinde bulunmaları, daha ziyade bu teşbih ve mecaz sanatına dayanmaktadır. Yeri gelmişken söyleyelim ki Divan şiirinin bugün anlaşılmasını ve zevk alınmamasının en büyük sebebi, bazan içiçe giren, çoğu o devrin telakki ve inanışına dayanan münasebetlerin bugün umumiyetle bilinmeyişi, sahip olunmayışi ve yaşanmayışidir. Zira bu benzeyiş yönlerinin (vech-i şebeh) ve kullanış biçimlerinin çoğu bugünün ilmi, tekniği, estetiği, inanışı, ve dünya görüşüyle çelişen ya da alâkaları kesilen şeylerdir.

Son olarak, teşbih ve mecazların dışında Divan'da yine aynı gayelerle çokça kullanılan diğer sanatları sıralayacak olursak bunların da tenasüp, mübalağa, hüsn-i ta'lil, iham başta gelmek üzere telmih, tezat, cinas, iham-ı tenasüp, leff ü neşr, istifham, nida, iştikak, tecahül-i arifane'den ibaret olduklarını söyleyebiliriz.